

TÜRK TARİH ENCÜMENİ MECMUASI

TÜRK TARİH ENCÜMENİ TARAFINDAN NEŞREDİLİR

YENİ SERİ — CİLT I

SAYI I — HAZİRAN — AĞUSTOS 1929

BU SAYIDA

Akçura Oğlu Yusuf	Nutuk
İbnülemin Mahmut Kemal	Hafız Müşfik
Ali Fuat	Mansurî Zade Mustafa Paşa
Necip Asım	Daruşşafaka
İbnülemin, Mahmut Kemal	Bayburtlu Zihni
Nahit Sırrı	Şark Seyyahları
Necip Asım	Meskûkâtçı Ali bey
A. Y.	Bibliyografi

İSTANBUL
GÜTEMBERK MATBAASI
1929

MANSURÎ ZADE MUSTAFA PAŞA

VE

Netayicülvukuat

Ali Fuat

Bu makalede mevzuu bahsimiz olan Mustafa paşadan hayatı hususiyesi, hayatı resmiyesi, ve eseri itibariyle bahsedeceğiz. Müşarileyh anası İzmirli olup milliyetperver bir Türk, açık ve temiz kalpli bir insan, muktedir ve müstekim bir memur, kıymetli bir müverrihdi. Ailelerimiz arasında kırk sene-den ziyade müstemirren devam etmiş hukuk ve samimiyet mevcut olduğundan hayatı hususiyesine yakından vakıfım. Kendisi fıtraten zeki, hafızası kavî, okuduğunu işittiğini unutmaz, bahs ve manazarayı sever, efkâr ve meslekinden kolay kolay dönmez, kimse hakkında kin ve garaz beslemez, hiç kimseye gadir ve zarar etmek istemezdi. Bezmi ülfetî-şen ve latif olup eviddasına karşı hukukperver ve şefik idi. Güzel ve serbest söz söyler, açık ve selis yazardı. Eseri hamesi olan «Netayicülvukuat» kuvvei kalemiyesine şahidi zihayattır. Lisânı Arabide müstahriç, ilmi hadise ve ulûmi arabiyeye vakıf olup vefatına kadar haftada bir gün muallimi mahsustan Bûhariî şerif tederrüs ederdi. En ziyade ihtisası fenni tarihde ve bilhassa tarihi Osmanide idi. Kendi tabirince allâmei zufûnun müverrih «İbni Haldun»un eseri meşhuriyle ziyade tevaggul ve anın efkâr ve nazariyatiyle temessül etmiş olduğundan vekayii zamaneyi müverrihi müşarileyhin vaz eylemiş olduğu usule irca eder ve öyle hayalatperverane fikirler beslemezdi. Muamelâlı hususiyesinde Avrupa usûl ve adatına ittiba etmez; alafırangayı sevmezdi. Her hal ve hareketinde maişet ve muaşeret hususâtında an'anatı milliyeye riayet ederdi. Mamafih öyle taasubu barit ashabından olmayıp Avrupanın ulûm ve

fünunu cedidesinden istifade edilmesine taraftardı. Hatta maarif nezaretinde bulunduğu esnada mektebi mülkiyenin tevsî ve islahı, vilayatta mekâtibi îdadiye ve rüşdiye te'sisi yolunda hayli mesaisi sebkemiştir. Bayazıtta kâin kütübhanesi umumî de anın eseri himmetidir.

Bulduğu me'muriyetlerde teferruatı umur ile meşgul olmayıp her işi vazifedar olanlara terkeder ve kendisi yalnız başlı işlerle iştigal eylerdi. Ezcümle maarif nezaretine tayin olduğu zaman maarifin varidatı hazinesi maliyeden verilen tahsisatı cüziyeye münhasır ve o da aylarca mütedahil olarak terakkîi maarif yolunda bir adım atmak imkânı yok iken evkafı münderisenin maarife terki, ve âsar hasılatından maarif namına «sübürübü» itibarile hisse ifrazı müşarileyhin gayretile husuldezir olmuş, ve bu suretle maarif için bir hayli varidat te'min edilmiştir !

Evkaf nezaretine tayin kılındığı esnada evkafın maaşat ve vezayifinden bir çok borcu bulunduğu ve diğer taraftan evkafa ait bir takım mahlûlat satılamayıp elde kalmış olduğu halde mahlûlatın kısmen matlûbat mukabilinde tefvizini usul ittihaz ederek dairei evkafı borçtan, ve dura dura harap olmakta bulunan mahlûlatı indrasdan kurtarmıştır. Zamanı nezaretinde bir hayli meberatin da tamirine müvaffak olmuştur.

Devair memurlarının hiç bir işi üzerlerine almayıp her şeyi nazırdan sorarak aldıkları emre tevafık hareket / eylemeleri mu'tad olduğu halde Mustafa paşanın o gibi işleri memurini aidesine terk ve havale etmesi zamanında tenperverliğe hamlolunur idiysede kendisi bu yoldaki hareketiyle hem memurları vazifelerini ifaya alışdırmış, ve hemde eslaf ve ahlağı gibi teferruatı umura boğulmayıp, imkân dairesinde iş görebilecek zaman bulmuştur. Şu halde Mustafa paşanın ihtiyar ettiği meslek maslahaten daha müfit ve şekli idarei cedideye de daha müvafıktır.

Müşarileyhin ahlağından olan Zihni paşa merhum bilâkis en küçük teferruata kadar uğraşmağı itiyadetmiş olduğundan evkaf nezaretinin kesreti meşâğılinden şikâyetle ben akşama kadar işten baş kaldırmağa zaman bulamadığım halde Mustafa paşa merhum evkaf müfettişliği müsteşarı Hüsnü efendiden ders okurmuş, nasıl vakit bulduğuna taacüp ediyorum derdi.

Mustafa paşanın bir aralık sadarete tayin edileceği rivayeti çıkması üzerine Zihni paşa kendisine sadarete tayininiz söyleniliyor, teklif vaki olursa kabuledermisiniz diye sormuş, o da niçin kabul etmeyeyim cevabını vermiş. Siz rahatınızı iltizam edersiniz, öyle gece yarılara kadar meclis mazbataları tanzimiyle nasıl uğraşsınız, o kadar ağır yükün altına girmek ister misiniz? deyince Mustafa paşa, Sa'it paşa (sadrişbak) yürümeyeceğini bildiği halde bir iş için sekiz kerre

mazbata tanzim ettiriyor, sekizi de red olunuyor, bizi de beyhude yere günlerce uğraştırıyor, nihayet maksada tekarrüple dokuzuncu mazbatayı yazarak o kabul olunuyor. Ben ise anın dokuzuncu defa yazdığını ilk defada yazdırırım, ne kendimi ve ne de halkı beyhude yere yorarım, işde yürür diye mukabele eylemiştir.

Mustafa paşa sür'atı intikale malik olmasıyla az sözle bir işe intikal eder, ve maiyyet memurları tarafından kendisinden istizan olunacak hususatta uzun uzun serdi mukaddemat ve iradı mütalea edilmesinden sıkılıp yalnız ruhi meseleden bahsolunmasını ister idi. Hanesinde mesaili resmiye ile iştiğal ve işe dair söz istima etmezdi. O yolda kendisinden bir şey soracak olurlarsa burası benim istirahat mahallimdir, işinizi kapıda anlatırsınız diyerek sözlerini kesdirirdi.

Mustafa paşa tul müddet defteri hakani emanetinde ve evkaf nezaretinde bulunduğu ve devletin teşkilâti esasiyesine merakı olduğu cihetle ricali mülkiye içinde tapu ve emlak ve arazi ve evkaf muamelatına en ziyade kesbi vukuf etmiş bir zat olup hasbettecrübe muamelatı umumiyei devletce de vukuf ve ihate sahibi idi. Ancak umuru hariciyede istihdam olunmamak ve Avrupanın ahvaline hakkiyle vakıf olmamak hasebiyle siyaseti hariciyece efkâr ve nazariyatı mahdudtu. Vak'a nüvis Abdürrahman Şeref efendi merhumun «Tarih Musahabeleri» ünvanlı eserinde münderiç bulunan «ancak kendi varlığımızla hayatı milliyemizin kurtulabileceği ve hayrû şer her ne gelecekse kendi sây ve amelimizin mükâfat veya mücazâtı olacağı» sözleri, Mustafa paşanın aynı fikir mahsulü olan bir sözünü bize ihtar etti ki müşarileyh de daima «biz kendi kuşağımızı kendimiz bağlamalıyız» der idi.

Müşarileyhin herbiri otuzar kırkar senelik birkaç ahababı bulunduğu eyyamı fatilyede yalısında, konağında birleşerek umuru devletten, vekayi ve menakibi sabıkadan, tarihten, edebiyattan, letaifden bahsederler, mutena yemekler yerler, mevsimin müsadesine göre tenezzühe giderler, velhail hoş bir vakit gecirirlerdi. Büyük pederimle beraber küçük yaşındanberi devam ettiğim bu meclisin letafet ve halaveti halâ hatrıgüzarımdır. Ricali salifeye ve vekayii şabıkaya dair mazbutim olan bir çok fikarat hep o meclisten iktifat ettiğim semerattır. [1]

[1] Bu meclisin müdavimini olan yaran kimlerdi? Meclisin ruhi ve mabihülkıvamı Mustafa paşa merhum idi. Ekseriyetle anın Lâlelide kâin konağında ve Vaniköyünde bulunan yalısında, ve mevsime göre bazen de diğerlerinin sayfiye ve şitaiyesinde toplanılırdı. Müşarileyhin vefatında kısmen berhayat olan ahıbasının bir daha aralarında toplan-

kendisi vükelalık mevkiine kadar irtika eylemiş olduğu halde ahıbbasına karşı hülefalık zamanında ne muamelede bulunursa vükelalık zamanında da aynıyle o muameleyi ederdi. Bu cihetle ahbabı beyninde mahbubikulüp idi.

Müşarileyhin hayatı resmiyesine gelince, İzmir valisi Salih ve maliye nazırı Nafiz paşaların mühürdarlık hizmetlerinde bulunduktan sonra mektubii hariciye kalemi hülefalığıyla Babıâliye dahil ve meclisi âlii tanzimatın bidâyeti teşekkülünde meclis kitabetine memur olup tedricen başkitabetine kadar irtika ve oradan meclisi valâ başkâtipliğine intikal eylemiştir.

Sultan Abdülazizin evaili saltanatında bermutad meclisi valâya geldiği sırada heyeti meclisce tanzim olunan arizei teşekküriyeyi başkâtip sıfatiyle okuyup serbestane kıraatı hoşuna gitmesiyle, kendisini mabeyn başkitabetine tayin ederek birlikte götürmüştür. Müşarileyh «ne memuriyeti arzu ettim isem, Cenabı hak ihsan eyledi. Devletin teşkilati esasıyesine ötedenberi merakım cihetiyle kuyudatı hakaniyenin tettebbuuna imkân bulmak için defteri hakani emanetini arzu ederdim, hatta mabeyn başkitabetine tayin olduğum gün bazı zevat yanıma gelerek efendimiz seni büyük bir memuriyete tayin ettiler, ne memuriyet olsa memnun olursun dediklerinde, ben de defteri hakani eminliği demiş idim. Aradan on üç sene geçtikten sonra ahassi âmâlim olan o memuriyete de

maları nasip olmamıştır. Zaten kendisinden sonraya kalanlar da çok zaman muammer olamamışlardır. Meclisin müdavimleri vüzeradan İrfan paşa, dahiliye nazırı esbakı Sait efendi, büyük pederim dahiliye müsteşarı esbakı Celâl bey, dahiliye kâibi esbakı Bebekli Saip bey, birinci daireyi belediye müdiriyetinde ve haremi hümayun mesarifat nezaretinde iken vefat eden Raşit efendi, şehremaneti meclisi riyasetinde irtihal eden Remzi efendi, (sadrı esbak Hâkkı paşanın pederi) anın eniştesi Cumhur Ali efendi demekle maruf Ali efendi, meclisi idarei evkaf riyasetinde vefat eden Tahir efendi idi. Sadaret müsteşarı esbakı Rifat paşa zade Reuf beyle (paşa) telğıraf ve posta nazırı esbakı Haydar efendi ve sair bazı zevat da arada müdavemet ederlerdi. Evelleri zaman daha müsait iken Âli paşazade Ali Fuat bey ile Şeyhüislami esbak Sahip bey dahi bulunurdi. Bilâhere teşrifatı Feruh efendi ile meclisi sıhiyye azasından Hacı Fevzi efendi de bu zevata iltihak eylediler. İrfan paşa şuaradan ve zurafadan meclisara bir zat olup Sait efendi, Reşit ve Âli ve Fuat ve Rüşdü paşalar zamanında Bâbıalininn en mühim hıdematında, Saip bey Âli ve Fuat paşaların dairei hususiyetinde ve Rauf beyle büyük pederim dahi mehamı umurda bulduklarından, Raşit efendi Nafiz ve Reşit paşaların ket-hüdalık hizmetlerinde, Hacı Fevzi efendi de Fethi paşa mühürdarlığında bulunarak efendilerinin ahvali hususiyelerine vakıf olduklarından

nail oldum> der ve şimdi bir arzum şeyhülvüzeralıkta kaldı diye latife ederdi.

Mustafa efendi dokuz ay kadar başkitabette bulunarak bidayeten Sultan Abdülazizin teveccühüne mazhar olmuş isede haddizatında lâubali meşrep ve serbest fikirli bir zat olup hatırına geleni söylemekten çekinmez, ve bir işin önünü sonunu inceden inceye düşünmez olduğundan bazı hali hakani müşarileyhin azametine dokunarak bir gün «sen bana akran muamelesi ediyorsun» hitabı itabına düçar olmuştur. Bu ahvali dolayısıyla kendisini Babıâliye de sevdirememiştir. Binaenaleyh pek ziyade hazm ve ihtiyata mühtaç olan öyle bir mevkide uzun müddet istikrar edememiştir.

Müşarileyh bir gün fırsat bularak kayın biraderi olan hariciyye müsteşarı Sait efendiye rütbei balâ tevcihini istirham ve iradesini istihlal eder. Sait efendi hariciyye nazırı Âli paşanın adamı ve pek mültezemi olduğu halde böyle re'sen iradei seniyye ile taltifine canı sıkılarak «Babıâli Sait efendiyi Mustafa efendi hazretleri kadar takdir edemez mi idi?» diye izharı infial eylemiştir.

Bir gün de Babıâliden altıncı dairei belediyenin müvazenesine dair bir arz tezkeresi gelip esnayı takdiminde hesapda vukubulan bir sehiv nazarı dikkatine çarpmasıyla tashihi için iradenin tehirini arzeder. Sultan Abdülaziz, sadrazam gelince söyle de tashih etsinler der. Fuat paşanın saraya vürudunda, Mustafa efendi sehvi vakın tashihi için tezkereyi

herbiri vaktiyle muttali oldukları nice hakayik ve dekayikten bahseder, ve meclis ülfetlerinden cidden istifade edilir idi. Hele Haydar efendi gayet şen ve şuh, ve hoşmeşrep, ve müddeti medide Tahran ve Viyana sefaretlerinde bulunup oraların ahvaline de vakıf bir zat olduğundan sohbetine doyulmazdı. Meclislerinde tatlı tatlı latifeler cereyan ettiği halde dairei edep haricinde söz geçmez, ve yekdiğerine hürmette kusur edilmezdi. Mustafa paşa merhum hariçten kimsenin meclislerine duhulini arzu etmeyip yabancı birisi gelecek olursa derhal kahve ısmarlar, ve kahve gelinceye kadar bir müracaatınız varmı? diye sual eder, iş için gelmiş ise kapıda görüşürüz deyip, ziyaret maksadiyle gelmiş ise bir kaç söz taatisiyle hatırını tatyip eylerdi. Kahveyi içtikten sonra gitmezse sözü keser, ve gene gitmeyecek olursa bir şey bahane ederek hareme giderdi. Kendisi ayağa kalkınca diğér hüzzar ile beraber misafir de bittabi kıyam eylemesiyle paşa, teşrifinize memnun oldum, inşallâh gene görüşürüz, yollu sözlerle vedâ ederdi, o da tabiatıyla kalkıp giderdi.

kendisine verir. Müşarileyh vukubulan sehivden dolayı mahcup olarak huzura çıktıkta istifayı kusur ile beraber hasbelbeşeriyye bu gibi hataların ademi vukuu mümkün olmayor, başkâtip efendi kulunuza ferman buyurun da efendimizi böyle şeylerle rahatsız etmemek için Babîâlinin maruzatını kablettakdim tetkik ve hatalarını tashih etseler zemininde iradî kelâm eyler. Sultan Abdülaziz Fuat paşanın maksadını teferrütle Mustafa efendiyi başkitabetten azleder.

Mustafa efendinin huzurda böyle serbestane idarei efkâr etmesinden dolayı Âli paşa kendisinin başkitabette bulunmasını istemez, ve bhusus rakibi olan mütercim Rüşdü paşaya intisabını bildiğinden bu cihetle de hakkında kalben teveccüh beslemez imiş. Bilâhere Rüşdü paşa, Fuat paşa üzerine sadarete gelince Âli paşa memuriyetini tebrik ettiği sırada «o İzmirli efendinin tekrar hidmeti kitabete sevk buyurulmamasını bilhassa rica ederim» diye ihtar ve o da mukabeleten teminat ita eylemiştir.

Mustafa efendi başkitabetten beğlikcilik memuriyetiyle ihraç olunup, ve oradan deavî nazaretine nakledilip, bir müddet sonra da meclisi valâ azalığına tayin kılınmıştır.

Âli paşanın vefatı ile Mahmut Nedim paşa sadarete gelince bütün memurini devleti tebdil ettiği gibi Mustafa efendiyi de memur olduğu divanı muhasebat riyasetinden azletmiştir. Rüştü paşa tekrar mevkii sadarete geldikte müşarileyhi «asdikayı ricali salfanatı seniyyeden veerbabı iffet ve istikametten olmasile beraber babîâli ve mesalihi devleti aliyece vukuf ve malûmatı kâmiyle eshabından bulunduğundan» bahisle sadaret müsteşarlığına getirmiştir. Şirvanî zade sadaretinde müsteşarlıktan azlolarak uzunca müddet açıkta kalmıştır [1]. Rüştü paşanın beşinci

[1] Müşarileyh «ilk defa infisalimde idarei maişetimi ne yolda te'min edeceğimi düşünürken ahıbbayı kadimemden Burusalı Rıza efendi (ayanı kadimeden) taziyete geldi. Size halisane bir nasihatta bulunacağım, sakın dairenizi bozmayın, müteyemmen değildir dedi. Bende kendisinin nasihatına ittiba ederek ve o zamanın adetince sarraftan şehri miktar muayyen para alıp varidatı mevcudeme ilâve eyleyerek, bir zaman o halde imrarı vakit ettim. Muahharen memuriyete tayin olduğum halde henüz borcumu ödemedemden yeniden infisal eyledim. Bu defa yine sabıkı vechile hareket ettimsede müddeti mazuliyetim imtidat eylediğinden birkaç bin lira borca girdim. Geceleri uykum kaçarak Rıza efendi gibi medyun ve müstağrak bir adamın sözü ile amil olduğumdan dolayı nefsimi levmetmeğe başladım. Fakat cenabı hak daha büyük memuriyetler ve müstevfa maaşlar ihsan etti. Borcumu kâmilen ödedim. Şimdi yaptığımı nedamet değil, beyanı memnuniyet ediyorum» derdi. Zaten eylat sahibide olmadığından endişei maişetle mukayyet olmazdı,

sadaretinde Şurayi Devlet muhakemat dairesi riyasetinden naklen Defteri Hakanî emanetine tayin ile vasılı gayei emel olmuştur. Bir kaç sene mürurunda rütbei vezeratle de taltif edilmiştir. Abdurrahman paşanın başvekâlete tayininde maarif nezaretine nasp olunup 1302 senesi evahirinde tâhaddüs eden Rumelii şarki vukuatı üzerine Sait paşa kabinesiyle birlikte sukut etmiş, ve dört ay mürurunda Suphi paşanın vefatı vukunda, onun yerine evkaf nezaretine tayin kılınmıştır. Dört sene müddet ifayı hizmetten sonra bir Cuma günü selamlık resminden hanesine avdetinde fücçeten irtihali vukubularak Süleymaniye camii haziersine defnedilmiştir. 1240 tarihinde tevellüt ve 1307 senesinde vefat etmesine nazaran hini irtihalinde altmış yedi yaşında idi. Vefatına kadar ciyadeti fikrini temamilen muhafaza etmişti. Büyük pederim merhumla o derece seviştilerdi ki müşarileyhten sonra bir buçuk sene kadar daha muammer olan büyük peder kendisinin de vefatında Mustafa paşanın yanına defn olunmasını iki defa vasiyyet ederek hayatlarında daima murafakat eyledikleri gibi mematlarında da mücaveret etmektedirler.

Mustafa paşadan birazda müverrih sıfatiyle bahsedelim : müşarileyhin muasırı olan ricali marufe içinde Şirvanî zade Rüştü paşa, Ahmet Vefik paşa, Sait paşa, Cevdet paşa, Abdurrahman Sami paşa, mahdumu Suphi paşa, Adliye nazırı esbakı Rıza paşa gibi ilmen kendisine faik zevat bulunduğu halde Cevdet paşa istisna edilince, hiç birisi anın kadar nafi bir eser bırakmağa muvaffak olamamıştır. Mustafa paşa «Netayicül-vukuat» namile dört küçük ciltten ve beş yüz sahifadan mürekkep bir eser vücade getirmiştir ki bunda Devleti aliyyenin bidayeti teşekkülünden 1257 tarihinde Mısır meselesinin hitamına kadar olan müddete ait vekayii, zaman zaman husule gelen tagayyüratı külliye itibarile, altı devre taksim, ve her devrin vukuatını mücmelen tahrir, ve birer tekmile ilâvesile de tetmim ettikten sonra devletin ahvali mülkiye, ve askeriye, ve maliye, ve hariciyesini, ve erkânı devletin ahvalile her devre ait tehisat ve tarakkıyatı ayrı ayrı fasıllarda ve sureti mükemmelede tavzih eylemiştir. Bu suretle müverrihlerimizden hiç birinin ihtiyar etmediği bir yola giderek tarihimizde yeni bir çığır açmıştır. Hulâsa teşkilatı devletin esasatını, ve idarei memleketin suveru eşkâlini, tatvil ve taksirden arî olarak, bize öğretmiştir. Andan sonra tarihi Osmaniye dair eser yazanlar hep onun eserinden iktibası malûmat, hatta bazıları aynen nakli ibarat etmişlerdir.

Şayanı esefdir ki, içlerinde pek kıymettar zevat bulunan müverrihini kadimemiz meziyyatı şahsiyeleri nisbetinde tarihimize hizmet edememişlerdir. Ezcümle hoca Sadettin gibi bir fazlı bimedani, şehzade Süleyman paşanın irtihalinden sonra Rumeli yakasında bulunan asakiri İslâmiye

düşmenin hücumuna maruz kaldıklarında «Cunudu ricali gayb te'yidi la-rayp ile ol gürûhu dalale havale olup leşkeri beşer suretinde heyakili nuranî imdadı ecnadı müslümanî için ol leşkeri şum üzere hücum ettiler» yolunda hakayıkı tarihiye ile kabili te'lif olmayan hayalat ve bir takım mustalah ibarat ile, Raşit gibi bir şairi mahir, ve küçük çelebi zade İsmail Asım efendi gibi bir alim ve fazıl dahi Kandiye muhasarasında atılan lağamların tadadı, [1] Damat İbrahim paşanın çarağan ve Sa'dabad ziyafetlerinin, ve helva sohbetlerinin, ve cihaz ve arus alaylarının tarifi, ve suru hümayunlarda canbaz ve Şubedebazların icra eyledikleri hünerperdazlıkların tavsifi sadedinde tatvili bilâ tail kabilinden tafsilatla tarihlerini imlâ eylemişlerdir. Subhi ve İzzi gibi vekayi nüvisan ise tarih itlakına bile değeri olmayan eserler meydana getirmişlerdir. Eski zaman vak'a nüvislerinin hatimesi olan Lütfi efendi ise takvimi vekayi nüshalarını telhis ve hazinei evraktan ele geçirdiği vesaikı da «hazinei evraktan ıstırak olunan malûmat» diye cabeca tenmik ederek gûya zaptı vekayi eylemiştir. Bereket versin ki Naima ve Cevdet gibi iki müverrih gelmişte yüz elli senelik vekayie olsun bizi hakkile muttali etmişlerdir. Tarih namına olan o gibi asar ile mukayese edilince, Mustafa paşanın eserinin kıymeti ve tarihimize derecei hizmeti bir kat daha tezahür eyler. Her ne kadar mahdut bir zamana ait ise de ehhemmiyeti mündericâtı ve sureti tahriri itibarile Mahmut Celalettin paşanın «mir'atı hakikat»i de kıymettar asar sırasına geçer.

Müverrih sıfatıyla Mustafa paşaya bir noksan isnad olunabilirse o da lisânı ecnebiye vukufu olmaması cihetile Avrupa asarı tarihiyyesinden istifade edememesidir. Bu noksan Avrupa ile münasebatımızın tekessür etmiş olduğu altıncı devrede daha ziyade göze çarpar. Mustafa paşa eğer Avrupada münteşir asarı tettebbu eylemiş olsaydı, Rum fetreti, ve Yunan devletinin sureti teşekkülü, ve Mısır vekayii mühimmesi hakkında tarihi tenvir edecek daha etraflı malûmat ve ahvali hariciye hakkındaki fasıldan daha vakıfane izahat ita edebilirdi. Şu kadar ki vukuatı mezkûreyi ihtiva eden dördüncü cildi zamanı hayatında neşredemeyip müsvedde halinde bırakmış olduğundan, bizzat neşre muvaffak olsa ihtimalki o cihetleri bir derece daha islâh ve ikmale imkân bulurdu.

[1] Vaktiyle Hatif efendi isminde şuaradan ve zurafadan bir sahaf varmış, bir gece odasında Raşit tarihini okurken Kandiye muhasarası bahsine gelince, bitmez tükenmez lağamlardan bıkip usanarak lağım, lağım, lağım diyerek, kitabı kaldırıp elinden atmış olduğunu nakle-derlerdi.

Müşarileyhin elsinei ecnebiyyeye ademi vukufile beraber tarihimizde yeni bir çığır açmağa müvaffakiyeti, her hususta bedrikai hareket ittihaz etmiş olduğu İbni Haldunun efkâr ve nazariyatile tenevvür eylemiş olmasından münbais, ve müverrihini kadimenin asarında mevcut olmayan bir çok malûmata desteres olması da hasbelmemuriye kuyudatı atikai devleti tetkik ve tettebbua fırsat bulmasından mütevellittir. Birde tarihe öteden beri merakı cihetile tevarihi müdevveniden başka birçok gayri matbu risale ve mecmualar elde etmiş, ve vakit buldukça onları gözden geçirmiş olduğundan malûmatının tevessuune bu da hizmet etmiştir.

Mustafa paşanın eserinde nakleylediği vekayia mehez göstermesi bazı zevat tarafından medarı itiraz addolunmakta ise de müşarileyh tarihini yazdığı zamanlar bizde bu usul carî olmayıp yalnız tarihi Cevdet gibi bazı asarın mukaddemesinde sureti ummniyede olarak mehezler zikredilmiştir. Şu hale göre bunun netayicülvukuat için bir kusur addolunamayacağı tabiidir. Hulâsa Mustafa paşa değerli bir müverrih, netayicülvukuatda kıymetli bir tarihtir.